

TANRI (THEOS), MİTOS ve LOGOS*

Joseph M. KITAGAWA

Çev.: Aliye ÇINAR**

ÖZET

Bu makale, dinler arasındaki ilişki problemini tartışır. Yazar bunu üç merhaleden inceler. Anlam dünyası başlığı altında o, kendi "anlam dünyamızın", kültürel ve dinî geleneğimizde içkin olan dünya görüşümüze yakınlığını araştırır. İkinci olarak Kitagawa, tarihi hafızanın direnişini –Haçlı Savaşları gibi– dikkate almaksızın, günümüzdeki Hıristiyanlık ve diğer dinler arasındaki ilişkinin giriftliğini anlamaya başlayamayacağımızı vurgular. Yazara göre, her dinin merkezinde, kutsal hakikat tecrübesinin bulunduğu ancak geleneksel Hıristiyan terminolojisinde *Theos* olarak atıfta bulunulanın, [başka dinlerde] tanrı, kutsal, numen, tao ya da nirvana şeklinde anlaşıldığını aklımızdan çıkarmamalıyız. Ancak kutsal yani teos tecrübesi, sembol ve ritüellerle birlikte iman dili olan *mitos* aracılığı ile ifade edilir. İnsan zekası zamanla mitostaki anlam modelini, *logosu* ayırt eder.

SUMMARY

Theos, Mythos and Logos

This paper discusses the problem of relationship among religions. The writer studies that in three steps. Under the heading of world of meaning, he investigates that our own "world of meaning" approximates world-view implicit in our cultural and religious tradition. Secondly, Kitagawa emphasizes that unless we appreciate the tenacity of historic memories –as Crusade– we can not begin to understand the complexity of the relationship between Christianity and other religions

* Bu yazı, Joseph M. Kitagawa'nın *The History of Religions* (Dinler Tarihi) isimli kitabının 231 ile 240 sayfalar arasında yer alan *Theos, Mythos and Logos* başlıklı müstakil bir makaledir (1987, U.S.A, Scholars Press).

** U.Ü. İlâhiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

in our time. According to Kitagawa, we must bear in mind that, at the center of every religion, there is the experience of sacral reality, however it is understood as god, sacred, numen, tao or nirvana, which is referred to as *theos* in the traditional Christian terminology. But the experience of the holy, the *theos* can be expressed only in terms of *mythos* which is the language of faith, together with rituals and symbols. It is the human intellect which in turn discerns the pattern of meaning, *logos* in the *mythos*.

Derken gözlerini açtılar ve çıplak olduklarını fark ettiler, beraber incir yapraklarıyla örtündüler.

Ve onlar, Rab Tanrı'nın ayak sesini işittiler...Adam ve karısı Tanrı'nın huzurundan bahçedeki ağaçların arasına gizlendi. Fakat Tanrı adamı çağırdı ve "Neredesiniz" ? dedi.

Pek çok Hıristiyan perspektifinden, Hıristiyanlığın çeşitli kollarının birliği ya da yeniden birleştirilmesi son derece önemli bir meseledir. Çoğu kimseye göre "Hıristiyan birliği" (*ecumenicity*) sadece kurumsal düzeyde kiliselerin birleştirilmesi anlamına gelir; öyle ki bu, sonuç itibarıyla arzulanır bir şey olsa da ancak bizâtihi "Hıristiyan birliği" ile özdeşleştirilemez. Anladığım kadarıyla, bu birleştirme hareketi Hıristiyan âleminin birliğini sağlama teşebbüsü değildir. Aksine o, zaten derinlerde varolan birliği keşfetmek için, bölünen kiliselerle ilgili olarak yapılan detaylı araştırma hareketidir. James H. Nichols'un ifadesiyle "Görevimiz muhtelif mezheplerimizin yapısını ve uygulamalarını tekrar öylesine şekillendirmektir ki, aslında zaten varolan bu birlik, hiçbir surette artık göz ardı edilmesin ve dünyadan saklı kalmasın; bütün insanlığa aşikâr olsun."¹ Bu birlik anlayışı kabul edilirse hemen kolaylıkla savuşturulamayacak ya da çözülemeyecek sorular dizisi ile karşılaşılır. Böyle bir birliğin doğası nedir? Hıristiyanlığın birleştirilmesi adı altında kişi ne kadar derine inebilir ya da nereye kadar gidebilir? Dahası Hıristiyanlığın gerçek varisleri olmayı iddia eden, Yedinci Gün Bekleyicileri, Yahova Şahitleri ve Mormonlar'dan hangisi Hıristiyanlığın gerçek varisleridir? Hıristiyanlık ile belirgin tarihsel ilişkileri olan Yahudilik ve İslam bu konuda nerede durur? Dinler arasındaki ilişki ya da daha özel olarak Hıristiyanlık ile diğer dinler arasındaki ilişki nasıl yorumlanmalıdır? Açıkçası böyle herkesi ilgilendiren girift meselelerin tatmin edici cevapları yoktur. Kesinlikle, Hıristiyan birliği veya genelde dinler arasındaki diyalog toplantılarında oldukça sık görüldüğü üzere, bir kimsenin gerçekleri ve tarihin sessiz kaldığı noktaları dikkatle

¹ James H. Nichols, "True and False Hopes for Evanston", *Pastoral Psychology*, Vol. 5, No. 45, (June,1945), p.15.

örgüleyerek kendi konumunu haklı çıkarmaya veya ispatlamaya çalışması pek de zor değildir. Ancak kişi kendi duruşunu –bu duruş kendisi için ne kadar değerli olsa da– dinler arası diyalog gibi karmaşık bir konuya en uygun yaklaşım olmadığını tevazu ile kabul etmek suretiyle, başkalarının görüş ve duruşlarına karşı yeterince adil olmak son derece zordur.

Barta gelince, işin başında, bu sorun ile başa çıkmak için sihirli formülüm olmadığını samimiyetle kabul etmeliyim. Fakat Pasifik'in her iki yanında yaşamış bir dinler tarihçisi olarak, farklı dini sistemler ve gelenekler arasında varolan ilişkilerin çok boyutlu karakteri ve karmaşıklığı üzerinde kafa yordum. Böylece sunacak olduğum şey, ulaştığım sonuçlara dayanan, dünya dinleri arasındaki ilişki sorununa bir nevi giriş olarak düşünülebilir. Burada üç konuyu ele almak istiyorum.

ANLAM DÜNYASI

Öncelikle benim düşüncem şu basit önermeye dayanır: Her birey, kültür ve topluluk sadece coğrafi, fizikî dünyada yaşamaz aynı zamanda kendi "anlam dünyaları" içinde yaşar. Çoğunlukla bize devredilen miras sadece "kelimelerin sihirli çerçevesinden" müteşekkil fikirlerle ve değerlerle örülü dil değil, aynı zamanda yiyecek hazırlama usulü, giyinme tarzı ya da ninni söyleme şekli gibi günlük hayattaki rutin alışkanlıklardır. Böylece, bilinçli ya da bilinçsiz, kendi anlam dünyamız bizim kültürel ve dinî geleneklerimizde içkin olan dünya görüşümüze yaklaşır; ki bunlar, zamanla, davranış, inanç ve hayatımızın gayesinin şekillenmesinde kesin bir etkiye sahiptir. Başka bir ifadeyle, duysal idraklerimize, zihnî ve psîşik reaksiyonlarımıza kültürel tecrübelerimizdeki yapılarla yol gösterilir. Ve bu olgu, farklı tarihi, dinî ve kültürel tecrübe çeşitleri ile şekillendirilen, diğer insanların "anlam dünyasının" derinliğini anlamamızı hayli güçleştirir.²

Ayrıca şunu hatırdan çıkarmamalıyız: Her kişinin, kültürün ve dinin anlam dünyaları, sadece değerlerin önceliğini belirlemez, aynı zamanda geçmiş tecrübelerin hatırlanması, şimdide varolmanın anlamlandırılması ve geleceği sezme hususunda karakteristik zihinsel bir perspektif sağlar. Bu üç odak noktası (*foci*), tarihi gerçekleri, fantazi ve hayal alanına bağlayan bir yığın bilgi arasından en önemlilerini ayırt edebilen bir tür "zihinsel prizma" içinde sıkı bir şekilde dokunmuştur. Bu prizma unutkanlık ve görsel yanılsamaya karşı koyucu bir özelliğe sahiptir. Zihinsel prizmanın dayanma gücü –tâbir caizse kan ve dinî miras bakımından ilk kuzenler olan– Yahudiler ve Araplar arasındaki son Filistin çatışması ile etkili bir şekilde görülmüştür. Onların çatışan görüşleri, Tekvin'de (XV:18) kaydedilen, muhtemelen aynı tarihi

² Bu bölüm, "The Asian's world of Meaning" başlıklı makalemnden alınmıştır; *Glaube, Geist, Geschichte'de yer almıştı*; ed. G. Müller and W. Zeller Leiden, 1967, pp. 470-71.

hâdiseyi, iki farklı şekilde hatırlamaya dayanır; Tekvine göre, İbrahim, atalarına vaat edilen Mısır ve Fırat Nehri arasındaki sahaya dâir kutsal söz aldı. İyi ki ya da ne yazık ki, İbrahim'in iki oğlu oldu; Yahudilerin atası İshak ve Arapların efsanevi atası İsmail; ki bunlar nesillerden beri bu bölgede yaşamışlardır. Ne gariptir ki, I. F. Stone'un işaret ettiği gibi, Yahudi prizmasından görülen şudur: "İsrail'in kuruluşu, baş harfteki "G"nin ima ettiği mistik ehemmiyetli bir Geri dönüştür (Return). Oysa Araplar için bu bir diğer işgaldir."³ Bundan dolayı mesele kimin bu toprak parçasını sahiplenmeye hakkı olduğu sorusu değildir. Asıl mesele şudur: Geçmişin kutsal hafızaları, mevcut varoluşun tam anlamı ve geleceğe ait ümit ve korkular –hem Yahudiler hem de Araplar için– Filistin toprağı üzerinde odaklanmış ve kök salmıştır. Bunu ben görünüşte çözülemeyen Filistin sorununu tartışmak için değil şunu vurgulamak için belirtiyorum: Etnik, milli, kültürel ve dinî her gurubun algılama biçimlerini büyük ölçüde şartlandıran kendine ait zihni prizması vardır. Bu demektir ki, özellikle Batıdaki Hıristiyanlar açısından diğer dinler hakkında düşünme konusu, başka dinî gurupları ve halkların zihni prizmalarının doğasını olduğu kadar aynı zamanda batıdaki Hıristiyanların bakış açılarını şartlandıran zihni prizmalarının doğasını da kapsar.

TARİHİ FAKTÖRLER

Özgün olmasa da ele almak istediğim ikinci konu, dinler arasındaki ilişkiler gibi böyle girift bir meselenin sadece teorik zemin üzerinde değil aynı zamanda tarihî faktörlerin tam olarak açıklanmasına da başvurulması gerektiğidir. Tarihi bir determinist olmanız gerekmiyor. Ve ben bir kere ön yargısız, tam olarak objektif bir tarih yazabileceğimizi sanmıyorum. Ancak, sadece tarihi olarak anlaşılacak belli bazı şeyler de vardır. Kesinlikle, yapabileceğimiz kadar ölçülü ve dürüstçe Hıristiyanların tarihi tecrübelerini ve diğer dinlerin ardıllarının tecrübelerini analiz etmek için, her birimiz çaba sarf etmedikçe, Hıristiyanlık ve diğer dinler arasındaki karmaşık ilişkiyi değerlendiremeyiz.

Bildiğim kadarıyla, Hıristiyanlığın başlangıç karakteri, İsa'nın yaşamında ve öğretilerinde köklü bir şekilde varolan "İbraniliğe" (*Hebrewness*) dayanıyordu. İsa'nın, atalarının dini dışında, yeni bir din inşa etme niyetinde olduğunu sanmak için sebep yoktur. O, düzenli bir şekilde sinagokta ibadet ediyordu. Ve o, "İsrail diyarının yolunu şaşırmış koyunlarına" (Matta 15:24) gönderildiğinin bilincindeydi. İsa için, İbrahim'den beri İsrail halkının tarihi, kurtuluşun gizli dramının

³ I.F. Stone; "Holy War" (review of "Le conflit Israëlo-Arabe," in *Les Temps Modernes*, Paris, June, 1967); in *The New York Review of Books*, Vol. IX, No. 2 (August 3, 1967), p.6.

sarmal (helezon) bir gelişimdir; o, kendisine ve İsrail oğullarından kalanlara, kurtuluş tarihinde verilen rolü son derece ciddiye almıştı. Ancak takipçilerinin gözünde o, Eski Ahit'in, peygamberlik misyonunun "kemâle eriş" vasıtası idi ve bunun farkına varılmasıyla da sözleri ve fikirleri yeni bir önem kazanmıştı. Bu nedenle Hıristiyanlar için, İsa sadece Yahudiler tarafından çoktan beklenen Mesih olmayıp aynı zamanda "dünyanın büyük çoğunluğuna kurtuluş" getirecek kişi, yani "Musevi olmayanlar (*Gentile*) için de bir ışık" idi (Elçilerin İşleri 13:47). Açıkçası, yeni bir dinî hareket oluşmaktaydı.

Doğrusu, başlangıç itibarıyla Hıristiyanlık, Akdeniz bölgesinin çoğu bölümlerinde ortaya çıkan bir çok kült hareketlerinden çok farklı değildi. Başlangıçta kilisenin müdavimleri, hem Yahudi hem de Yahudi olmayan topluluklardaki elit tarafından küçümsenen ve hor görülen, çoğunluğu kadın, çocuk, esir olmak üzere sadece küçük bir gruptan başka bir şey değildi. İsa'nın taraftarları, Kurtarıcı ve Yargıç olarak, Tanrı'nın oğlu geri geldiğinde dünyanın sonunun geliyor olduğu coşkulu beklentisi ile birbirine kenetlendiler. Ancak, dünyanın sonunun pek de yakın olmadığını ya da bunun kısmen Hamsin'de (*Şavuot*) gerçekleştiğini düşündükleri zaman artık doktrine, cemaat yapısına ve kurumsallaşmaya ait problemlerle yüzleşmeleri gerekmişti. Kaçınılmaz surette onlar, Hıristiyan inancı ile diğer dinler arasındaki mesela Yahudilik ve "gizemli kültürler" ya da Grek felsefî gelenekleri arasındaki ilişkileri tanımlamak zorunda kaldılar. Bu durumda, Hıristiyan apolojistler, "nâilîyet" (*fulfillment*) motifine şiddetle bel bağladılar. Yani Hıristiyanlık, Yahudi ve Yahudi olmayanların dini arzularının bir "kemâle ermesi" olarak ilan edildi. Böyle yaparken, kilise babaları denen kişiler, kendi kemâle erme teorilerini doğrulamak için, kendilerine uygun gelen yerlerde Yunan felsefe kavramlarını, bilgisini ve mantığını kullandılar. Hıristiyanlık, imparatorluk dini olduktan sonra bile, Hıristiyanlar, Avrupa pagan dinlerine bu prizmadan baktılar. Kısacası bütün dinler, Hıristiyanlıkta tamamlanacak ön hazırlıklar olarak kabul ediliyordu. Bu hususta, Hıristiyanlığın diğer dinler hakkındaki anlayışının doğru ya da yanlış olduğunu tartışmıyorum. Ben sadece şunu öneriyorum: Hıristiyan hareket Yahudi toplumun küçük bir dilimi olduğu dönemden başlayıp ta ki, Büyük Roma İmparatorluğunun baskın dini gücü olana kadar Hıristiyanların tarihi tecrübeleri kendi imanlarının diğer bütün dinlerin arzuladığı mükemmelliği taşıdığına olan inançlarını pekiştirmiştir. Üstelik ziyadesi ile başarılı olan Hıristiyanlık, diğer rakip dinler tarafından tehdit edilmemişti.

Bununla birlikte, İslam'ın VII. yüzyılda ortaya çıkmasıyla beraber, Hıristiyanların diğer dinlere karşı Hıristiyan tutumları sertleşti. Muhammed'in ölümünden sonraki on yıl içerisinde Suriye, Irak, Mısır, Müslüman İmparatorluğa dahil edildi. Bir yüzyıldan daha kısa bir süre içinde, St. Augustine'un ve bir çok diğer seçkin Hıristiyan aziz ve

patriğinin diyarı olan Kuzey Afrika şeridi fethedildi ve İspanya yarımadasına ulaşıldı. VIII.yüzyılda Müslüman güçler Fransa'yı bile tehdit ettiler. Müslümanların entellektüel hayatları, Grek felsefi çalışmalarının ve Fars ile Hindistan'ın bilimsel yapıtlarının Arapça'ya çevrilmesiyle büyük ölçüde zenginleştirildi. İspanyadaki Kurtuba ve Gırnata Müslüman üniversitelerine Avrupa ve Afrika'nın farklı kesimlerinden Hıristiyan ve Yahudi olduğu kadar Müslüman bilginler de intisap etti. Gerçekte Hıristiyan Avrupa ilkin Müslüman bilginlerin yazıları sayesinde Platon ve Aristoteles'in çalışmalarıyla tanıştı. Bununla beraber İslam'ın önemi, onun askeri, politik ve entellektüel başarıları ile sınırlanmadı. İslam, -kendi ifadesi ile- Hıristiyanlık dahil bütün kitaplı dinlerin "kemâle ermesidir". Kaçınılmaz olarak, her biri bütün dinlerin "kemâle ermiş" şekilleri olduklarını iddia eden, iki dini topluluk, 1096'dan 1291'e dek kanlı haçlı savaşlar dizisi ile karşı karşıya geldiler. Gerçekten, azizler ile fâsıkların tinsel ve dünyevi saikler ile yan yana savaştıkları haçlı seferleri, Müslümanların gücünü bertaraf edememiş ancak Müslümanların zihninde Avrupa Hıristiyanlığına dâir hiç de hoş olmayan izler bırakmıştı."Savaştan dönenlerce getirilen yanlış bilgiler, Batı toplumlarını İslam hakkında günümüz yaygın eğitiminde hâlâ ortadan kaldırılamamış olan popüler yanlış bilgilerle doldurmuştur."⁴ Bir kez artık Avrupa'daki Hıristiyanlar İslamı Hıristiyanlık tarafından "tamamlanacak" bir "ön hazırlık" olarak değil de kendilerinin başlıca düşmanı olarak görmeye başlayınca, Avrupadaki Reformasyon, Karşı Reformasyon (Katolik Reformu) ve Pietizm'in yükselişi gibi müteakip gelişmeler, Avrupa Hıristiyanları'nın düşmanlığını daha da artıran sonuçlar doğurmuş, bu da dolaylı olarak Hıristiyan olmayan dinlere yalnız Müslümanların değil başka batılı olmayan ve Hıristiyan olmayan halkların da "Hıristiyan" Avrupa'ya tavrını sertleştirdi.

Ne yazık ki, Avrupa Hıristiyan dünyasının diğer dinlere, kültürlere ve insanlara karşı savaşçı tutumu -ki bu tutum İslam'ın yükselişini izleyen tarihi tecrübeleri esnasında teyit edilmişti- XVI. yüzyılda başlayan Avrupa'nın sömürgeci yayılışı ile de iyice güçlendirildi. Örneğin "ilk dönem İspanyol fatihleri kendilerini Hıristiyan Haçlılar olarak düşündüler ve aynı savaş feryatlarını kullanarak ve onlara eskiden hizmet etmiş olan aynı azizleri çağırarak İspanya'da Faslılara karşı mücadele ettikleri uzun savaş sırasında yavaş yavaş neşvünema bulan fikirleri Yeni Dünyaya pazarladılar."⁵ Benzer fanatik gayret ile Portekizliler kendi kolonilerindeki "İmansızları" kökünden kazımaya çalıştılar. Böylece kendi yönetimleri altında, "Goa'daki Hindu tapınakları

⁴ Edwin E. Calverley, "İslamic Religion" in T. Cuyler Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society*, Princeton, 1951, p. 103.

⁵ William W. Sweet, "Christianity in the Americas," *A Short History of Christianity*, ed. Archibald G. Baker, Chicago, 1940, p.227.

yıkıldı ve malları 1540'da dini hizmetlere verildi ve dahası 1560 yılında engizisyon mahkemesi kuruldu."⁶ Bu bakımdan Avrupa'da sözde Protestan milletlerin sömürü politikaları, temelde Katoliklerden farklı değildi. Üstelik, hem Katolik hem de Protestan gruplarda, Batı misyoner cemaatleri, bilinçli değilse bile bilinçsiz olarak, sömürgeci idarelerin gaye ve politikalarında iş birliği yapmışlardır.

Zamanla sömürü politikalarının getirdiği başarılar, Batılıların daha üstün bir ırka sahip oldukları gerekçesi ile kendi kültür, din ve teknolojilerinin daha üstün olduğunu düşünmelerine yol açtı. Böylece bir çoğu şu çok basit formülü kabul etmeye başladı: Avrupa eşittir Hıristiyanlık; o da eşittir daha üstün ırka; buna karşılık Avrupalı olmamak eşittir paganlık, paganlık eşittir aşağı ırk. Aksine Batılı olmayanlar arasında, Batılıların insan refahına herhangi bir saygıları olmaksızın saldırgan ve sömürücü olduklarına ilişkin güçlü bir kanaat gelişmiştir. Sorun, Batı Kültürü, Hıristiyanlık ve Avrupalıların haklı ya da haksız olup olmadıkları değildir; sorun Batılıların Kendilerinin efendi bir ırk oldukları ve Batılı olmayan dünyanın er ya da geç batılaşmaya ve Hıristiyanlaşmaya mukadder olduğu yönündeki yanılısalarını cesaretlendiren tarihi tecrübeleridir. Aynı şekilde Batılı olmayanların son dört yüz yıl zarfındaki tarihi tecrübeleri modern Batı uygarlığına olduğu kadar, Hıristiyan Mesihçiliğe karşı da duygusal reaksiyona yol açmıştır; ki bu Hıristiyan Mesihçiliği, "samimi sorumluluk, körlük ve riyakârlık ile temel öge olarak iktidar arzusunun garip bir bileşimini içinde barındırır."⁷ Onlarca yıl önce, duyarlı bir Vietnamlı, Fransa yönetimine yönelik duygularını şöyle açıkladı:

Sizin gözünüzde biz, iyi ve kötü arasında ayırım yapamayan vahşi, dilsiz barbarlarız. Siz sadece bize eşit muameleyi reddetmediniz. Aynı zamanda pis yaratıklarımız gibi bize yaklaşmaktan bile korktunuz.... Gün boyunca dayandığımız bütün aşağılamalara akşamın derin düşüncesi ile göz attığımız zaman kalplerimize hüznün ve utanma çöker.⁸

Açıkçası Hıristiyanlığın, diğer dinlerin Hıristiyanlık'ta tamamlanacak birer hazırlıklar oldukları şeklindeki temel görüşü büyük ölçüde tarihsel nedenlerle, yani İslam'ın rakip dünya görüşüyle karşılaşmasına bağlı olarak, daha iddialı ve ısrarlı bir görüşe dönüştü. O zaman, dört yüz yıl boyunca devam eden sömürü çağında, Hıristiyan olmayan dünyanın çeşitli bölümleri, Hıristiyanlığın artan misyonerlik periyodu ile birleşti; Hıristiyanlığın, Hıristiyan olmayan din, kültür ve insanlara yaklaşımı Batı uygarlığının Mesihçiliğini "solutmaya başladı;

⁶ K.M. Panikkar, *Asia and Western Dominance*, London, 1959, p.280.

⁷ William S. Haas, *The Destiny of the Mind -East and West*, London, 1956, p. 303.

⁸ Panikkar, op. cit.,p.166

ve bu Avrupalıların ırksal üstünlük kompleksi ile birleşti: Hendrik Kraemer'in ifadesi ile, "Batı dünyası tarafından Doğunun asimilasyonunu, kaçınılmaz görülmesi nedeniyle dünyanın kaderini dağıtabildikleri kanısını, bilinç altında yaşatan sadece iman gözü olmayıp aynı zamanda Batılı gözüdür."⁹ Ne yazık ki, Batı Hıristiyanlarının bu tarihi tecrübeleri ve Batılı olmayan dünyadaki dinlerin takipçilerinin reaksiyonları bir gecede silinemez. Büyük ölçüde Hıristiyanların ve Hıristiyan olmayanların "anlam dünyası"nın hâkim rengini veren, tarihi hafızanın direnişini dikkate almaksızın, günümüzdeki Hıristiyanlık ve diğer dinler arasındaki ilişkinin giriftliğini anlamaya başlayamayız bile.

DİNLERİN DİNÎ AÇIDAN ANLAŞILMASI

Bu konuda yapacağım üçüncü yorumum şudur: Dinler arasında gerçek bir diyalog ancak bir din mensubunun başka dinlere yine "dinî" açıdan yaklaşmaya çalışması halinde mümkündür. Ne ilginçtir ki, günümüzde bir çok kişi, dinler arasındaki diyalogun çeşitli dinlerin her birinin doktrinleri, ahlakî ve kültürel uygulamalarını kıyaslayan bir tür tartışma toplantılarını öncelikle gerektirdiğini düşünür. Bu tür konferanslara katıldım fakat açıkçası böyle bir yaklaşım ele alınan konulara sadece yüzeysel olarak değinebildiği ortaya çıktı. Gerçi bu tür bir yaklaşım faydalı ve yol gösterici olsa bile, çeşitli dinî sistemlerin temel öğretilerine dâir yapılan karşılaştırmalar farklı dinlerin çok önemli sonuçlar doğuran bir tarihsel süreçte nasıl birbiriyle karşılaştıklarını ve öte yandan dinlerin, gerek bireylerin gerekse kültürlerin ve milletlerin "anlam dünyaları"na nasıl renk verip şekillendirdiğini anlamamıza yeterli olmaz.

Gerçekte çok basit bile gelse çoğumuz için dinleri "dinî olarak" anlamaya çalışmak oldukça güçtür. Dinlerin etik, felsefi, psikolojik, sosyolojik ve politik yönlerini anlamak daha kolaydır ve gerçekten, çoğu insan din hakkında böyle indirgemeci düşüncelerin menfi etkisi altındadır. Çoğumuz dinleri başka bir şey ile yani, Protestanlığı kapitalizmle, Budizm'i Birmanya ya da Sri Lanka'yla, İslam'ı Arap ya da Pakistan milliyetçiliği ile özdeşleştirme temayülündeyiz. Bu nedenle, çoğu Amerikalı'nın zihninde Hıristiyanlık ile demokrasinin eşit olması şaşırtıcı değildir. Eski Başkan Eisenhower'in ifadesiyle: "Bildğim en koyu dindarım ben.... Bu, benim herhangi bir mezhebe bağlı olduğum anlamına gelmez. Dini bir temel olmaksızın, demokrasi varolamaz. Ben demokrasiye inanıyorum."¹⁰

⁹ Hendrik Kraemer, *The Christian Message in a Non-Christian World*, London, 1938, p. 36.

¹⁰ *Chicago Daily News*'dan alınmıştır; Jan. 12, 1952.

O halde, dinleri dinî olarak anlayabilmek için yaklaşımımız ne olmalıdır? Burada, semantik bir tuzağa çarpıyoruz; çünkü dilimiz, ticaret, politika, kültür ve sanat gibi başka alanlardan apayrı "dini" denilen bir hayat çevresinin varolduğunu ima eder. Böylece sözde seküler denilen hayat boyutundan farklı dini boyutun öğeleri olarak doktrinler, ritüel uygulamalar ve kilise kurumu gibi yani aşık bir şekilde bejirlenebilen detayları anlatmaya meylederiz. Bununla beraber gerçekte dindar insan böyle parçalanmış bir hayatta yaşamaz. Dindar insanın "anlam dünyası", dinsel vs. ve seküler dikotomiye meydan okur. Aksine politika, endüstri, ticaret, kültür, sanat, inanlar arası ilişkiler ve diğerlerinin hepsi parçalanamaz bir hayatın bir birbirine bağımlı öğeleri olarak görülür. Aysberg analojisine başvurarak şunu diyebiliriz: Genellikle bizim müracaat ettiğimiz "dini" öğeler -doktrinler, ritüeller, kilise kurumu- aysbergin görünen parçasıdır; fakat bu, aysbergin kolaylıkla görülemeyen geri kalan kısmının bütünleyici parçasıdır. Veya -farklı bir analogi kullanırsak- hayatın tamamı dindar insan tarafından ortak merkezli daireler silsilesi olarak görülür; onun merkezi hayatın bütün yönlerini koordine eder ve bütünlük sağlar. Böylece örneğin ideal bir Müslüman kendini tamamen Allah'ın iradesine teslim eden kişidir; onun düzenli bir şekilde camiye gitmesi zorunlu değildir. Yine, Hindu için ideal dindarlık beşikten mezara, hayatın her aşamasını, geçmiş ve gelecekteki varoluşlarını Ebedi Kozmik Yasaya (*Sanatana Dharma*) uygun olarak düzenlemektir.

Bununla beraber, özellikle, "tümel" ve "tikel" boyutların iç içe dokunduğu durumda; dinlerin gelişkilili özellikleri çoğumuz için şaşırtıcıdır. Temelde, bütün dinler bizzat insan varoluşuna hitap eder. Ve aslında, evrensel insanlığın ilgilerini paylaşırlar ve yine, onların hitabı soyut insani varoluşa (*in abstracto*) olmayıp ancak, özellikle bir toplum ve kültür içindeki insanadır. Şu, olduğu gibi kabul edilmelidir: Bir insanlık (*humanity*) kendi içinde her biri ciddiye alınması gereken toplum ve kültürleri çeşitli tarihi formlarında aktüelleşen sonsuz imkanları barındırır. Böylece sembollerin, ritüellerin ve mitlerin hepsinin önemi hem evrensel hem de bireysel anlamlar içinde şekillenir. Örneğin, Hıristiyanlık'ın "Pontius Plate" altında vuku bulan, mahut çarşıya gerilme olayı ile ilgili haçı Evrenin merkezinde duran kozmik ağaca; yani nehrin iki yakasında kök salan ve "yaprakları milletlere şifa" olan hayat ağacına tekabül eder (Esinlenme: 22:1-2). Buda'nın Sarnath'daki vaazını anlatan Budist tekerlek sembolü, "Dürüstlük Krallığının" yerleşmesi hareketindeki tekerleği temsil eder. Yine çeşitli kültürlerdeki Yeni Yıl festivali, tekrarlanan evrensel motifleri ve kozmik yaratılış altındaki kutlamayı paylaşır -kutlama formları özel şartlar tarafından kayıt altına sokulmuş olsa da. Buna karşılık, örneğin Yahudilerin Çıkışı, Hıristiyanlıktaki Çarşıya Gerilme ve Budist

geleneğindeki Buda'nın Feragati gibi özel kutsal olayların kutlanışına evrensel anlamlar yüklenir.

Ne gariptir ki, dinlerin birbirleriyle gelişen özellikleri çoğunlukla dinler hakkında tahrif edilmiş görüşlere yol açmıştır. Sembolleri bizzat kutsal gerçeklikler ile karıştırmak ne kadar kolay ve ritüelleri asil amaçları dışında kullanmak ne kadar yaygındır. Dinlerin din anlayışı özellikle mitler hakkında yaygındır; ki onlar, rasyonel ve bilimsel dil modlarından farklı, kendine özgü yapısıyla bizzat din dilidir. Mitin bir fiksiyon, bir efsane ya da peri masalından ziyade, kurtuluş doktrininin önemini anlatan, belirli kutsal olayları resmeden kelimelerle örülü bir resim olduğu unutulmamalıdır. Her dinin merkezinde, kutsal hakikat tecrübesinin bulunduğu ancak, mesela geleneksel Hıristiyan terminolojisindeki *theos* (god)'un başka din dillerinde tanrı, kutsal, mukaddes, numen, tao, nirvana ve ilahi ile karşılandığını aklımızdan çıkarmamalıyız. Ancak kutsal, yani "theos" tecrübesi, sembol ve ritüellerle birlikte iman dili olan *mitos* aracılığıyla ifade edilebilir. İnsan zekası zamanla mitostaki anlam modelini, *logosu* ayırt eder. Bütün *logos* kavramları -teoloji, doktrin, dogma da- böyle *theosa* işaret eden *mitostan* çıkarılır ve, yine her dini gelenekte, doktrin bir kez formüle edildi mi bu doktrinler zamanla kutsal, *theos* ile ilgili merkezi dini tecrübesine işaret eden mitlerin zengin imajlarını takdir etmelerini sağlamak yerine, müntesiplerinin zihinlerinde ılımlı bir baskı oluşturmaya meylederler.

Dinlerle ilgili böyle çok kısa bir açıklama umarım şunu açıkça ortaya koyar: Dinlere 'dinî bir yaklaşım' her bir dinin "bizzat kendi içersinde, kendi prensipleri ve standartları çerçevesinde görülmesi gereken bağımsız birer dinî düşünce ve tecrübe ifadesi"¹¹ olduğu gerçeğini ciddiye almak zorundadır. Bu demektir ki, başka şeyler arasında, birinin dini geleneğindeki en iyi tarafla, diğerinin en kötü tarafı arasındaki suni mukayesenin dinler arasındaki gerçekçi bir diyalogda yeri yoktur. Öte yandan, şunu da iyi ayırt etmeliyiz: Belirli bir din prizmasından görüldüğünde bütün diğer dinlerin anlamları, bu dinin ortak merkezli dairesi içinde bir araya getirilebilir. Somut bir şekilde nasıl olsa bu şu imkanı ima eder: Örneğin Hinduizm, Budizm, Hıristiyanlık ve İslam her biri bütün diğerlerinin hakiki özlerini kendi anlam dünyaları içinde eritebilir. Gerçekten Maritain, Tillich, Buber, Suzuki ve Radhakrishnan'ın kendi gelenekleri dışındaki dinî gelenekler üzerine önerli etkiler yapmış olmaları gösterir ki, dinî gelenekler arasındaki dinamik etkileşim günümüzde fazlasıyla mümkündür. Yine de ben bir kere çoğu insanın düşünmeye meylettikleri gibi, farklı dinlerin, bir çeşit üst-Bahaî sistemde bir noktada birleşeceklerini

¹¹ H. A. R. Bigg, *Mohammedanism: An Historical Survey*, Oxford University Press, 1953, p. vii.

sanmıyorum. Aksine, Hıristiyanlık dahil, farklı dini gelenekler kaçınılmaz olarak, çatışma ve anlaşmazlıklar barındıran yeryüzünde, gelecekte de kendi dinamiklerine göre gelişmeye devam edeceklerini düşünüyorum. Ancak, bütün dinler, diğer dinlere "dinî olarak" yaklaşmayı öğrenirlerse, kendi dini kimliklerini kaybetmeksizin birbirlerinden çok şey öğreneceklerdir.

Şuçası kabul edilmelidir ki, Tillich'in hatırlattığı gibi, şeytanî eğilimler dinlerin ayrılmaz parçası olduğundan, dinlerin dini karakterini tahrife yönelik istekler her dâim olacaktır. Eski Ahit mitine göre, Âdem'den itibaren insan, varoluşunda "kendine verilen"den öte anlamlar arıyordu. Ve gözlerini açtıkları zaman Âdem ve Havva çıplak oluşlarından utanıldılar ve incir yaprakları ile örtündüler. "Ve onlar Rab Tanrı'nın ayak sesini işittiler. Âdem ve karısı, Tanrı'dan, bahçedeki ağaçların arasına gizlendi" (Tekvin: 37-39). Gerçek anlamda bütün dinler, insanlık tarihinde, varoluşun anlamına dâir dini araştırmanın bütünleyici bölümleridir. Yine ayrıca erkekler ve kadınlar dinleri, kutsal, ilahi, Tanrısal olanla doğrudan karşılaşmaktan korunmak için kullandılar. Bununla birlikte, insanlar veya dinî ve kültürel gelenekler, dinlerindeki şeytanî eğilimler kadar, gerçek dinî eğilimler hakkında da bilinçli kalabildikleri sürece, arkasında saklandıkları ormanlardan yani doktrin, liturji ve kilise kaynaklı engeller arasından soluk İlâhi bir sesin "Neredesiniz" çağrısını duyacaklardır.